

О. І. Петрів

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

**Семантичний синкретизм дієслів
на позначення внутрішнього стану істоти
як передумова реалізації їх словотворчої спроможності**

Петрів О. І. Семантичний синкретизм дієслів на позначення внутрішнього стану істоти як передумова реалізації їх словотворчої спроможності. У статті проаналізовано семантичний синкретизм дієслів на позначення внутрішнього стану як передумову реалізації їх словотворчої спроможності. Встановлено, що різноманітні компоненти значення стану тісно пов'язані, злиті або переходять один в одного у спільнокорених словах, у межах полісемантичного слова або й окремого лексико-семантичного варіанта. Усе це ускладнює процедуру встановлення континууму похідних від кожної досліджуваної одиниці, з'ясування словотворчої спроможності дієслів на позначення внутрішнього стану істоти як класу твірних слів.

Ключові слова: *семантика, багатозначне дієслово, ЛСВ, твірне слово, похідне слово, мотиваційні зв'язки, внутрішній стан істоти.*

Петрив О. И. Семантический синкретизм глаголов с семантикой внутреннего состояния существа как предпосылка реализации их словообразовательной способности. В статье проанализирован семантический синкретизм глаголов с семантикой внутреннего состояния как предпосылка реализации их словообразовательной способности. Установлено, что различные компоненты значения состояния их словообразовательной способности. Установлено, что различные компоненты значения состояния их словообразовательной способности. Установлено, что различные компоненты значения состояния их словообразовательной способности. Установлено, что различные компоненты значения состояния их словообразовательной способности. Установлено, что различные компоненты значения состояния их словообразовательной способности.

Ключевые слова: *семантика, многозначный глагол, ЛСВ, производное слово, мотивационные связи, внутреннее состояние существа.*

Petriv O. I. Semantic syncretism of verbs denoting inner state as a precondition for realizing their word-formation potential. The article analyzes the semantic syncretism of verbs denoting inner state as a precondition for realizing their word-formation potential. It is found that different components of the meaning of state are interconnected, merged or evolving into each other in cognate words, within a polysemantic word or lexico-semantic variant. All of this complicates the procedure of establishing the continuum of derivatives from every investigated unit and studying the word-formation potential of verbs denoting inner state of beings as a class of base words.

Key words: *semantics, polysemantic verb, lexico-semantic variant, base word, derivative, motivational relations, inner state of the being.*

Дієслова на позначення стану — це лексико-граматичне об'єднання вербативів, що інтегрує у своєму складі одиниці, які характеризуються диференційними морфолого-синтаксичними характеристиками і містять такі компоненти змісту, як 'статичність', 'безперервне й однорідне тривання', 'відсутність внутрішньої межі', 'безоб'єктність', 'автономність щодо носія стану' та ін. Такі вербативи доцільно класифікувати на дві макрогрупи — дієслова на позначення внутрішнього стану і дієслова із семантикою зовнішнього стану відповідно до сфери поширення денотата станової ситуації, яку вони маніфестують.

Дієслова на позначення стану уже ставали об'єктом зацікавлення лінгвістів [3; 5; 6; 7; 8], проте проблема взаємопереходів і накла-

дань різних компонентів значення у спільнокорених словах, у межах одного слова, а інколи навіть лексико-семантичного варіанта досі належно не висвітлена.

Семантика дієслів на позначення внутрішнього стану зосереджена на фізичній (фізіологічній) та емоційно-психічній сферах істоти, найчастіше людини, упорядкування знань про яку є одним із ключових завдань антропоцентричної парадигми сучасної лінгвістики, що зумовило *вибір теми* нашої розвідки і визначило її *актуальність*.

Метою роботи є проаналізувати семантичний синкретизм дієслів на позначення внутрішнього стану істоти як передумову реалізації ними словотворчої спроможності.

Поняття стану є абстрактним та містким і корелює із трьома його виявами:

1) власне станом, що співвідносний з поняттям ‘статичність’;

2) становленням, що має процесуальний відтінок і характеризується як поступовий перехід у певний стан;

3) каузованим становленням, що визначає переведення кого-небудь у стан абсолютно пасивним, неагентивним суб’єктом.

Усі три вияви стану мають мовне вираження у деяких спільнокореневих дієсловах на позначення внутрішнього стану. Порівняймо: *сліпувати* розм. “1. Бути сліпим; погано бачити”¹ (стан), *сліпнути* “Ставати сліпим, втрачати зір. // Втрачати здатність добре бачити (про очі)” (становлення), *сліпити* “2. тільки 3 ос. Засліплюючи, заважати добре бачити, дивитися (про світло, сяйво, що-небудь блискуче і т.ін.) // Стомлюючи очі, зір надзвичайною яскравістю, різноколірністю, барвистістю і т.ін., заважати дивитися. 3. тільки 3 ос. Засипаючи, заліплюючи, заливаючи очі, позбавляти людину можливості добре бачити” (каузоване становлення); *слабіти* “Бути слабим (у 1 знач.); хворіти”, *слабувати* “Бути хворим; хворіти, нездужати // на що, рідко чим. Хворіти якою-небудь хворобою, мати хвору якусь частину тіла, якийсь орган” (стан), *слабнути* “Ставати, робитися слабким (у 1, 3, 6 знач.); слабим (у 2,5 знач.)”, *слабіти* “1. Те саме, що слабнути”, *слабішати* “Ставати, робитися слабшим (див. слабкий 2, 5)”, *слабшати* “Те саме, що слабнути” (становлення) (фізичний, фізіологічний стан істоти); *лютувати* “1. Виявляти хижацтво, кровожерність, злість (про звіра, тварину) // Виявляти безжалюну жорстокість, нещадність (про людину) // на кого і без додатка. Бути в стані розлюченості, гніву, виявляти гнів; дуже сердитися” (стан), *лютіти* “Ставати лютим (див. лютий¹ 1–3)”, *лютішати* “Ставати лютішим (див. лютий¹ 1–3)” (становлення), *лютити* “Доводити до розлюченості, гніву; дуже сердити” (каузоване становлення); *злувати* “рідко. Злитися, сердитися”, (стан), *зліти* “розм. Те саме, що злішати”, *злішати* “Ставати злим або злішим” (становлення), *злити* “Викликати у кого-небудь злість, роздратування; сердити” (каузоване становлення) (емоційно-психічний стан) та інші.

Така “плавність” семантики цих та інших спільнокореневих дієслів на позначення вну-

трішнього стану, а також більш-менш структурна однотипність багатьох з них стають причиною труднощів при укладенні від них парадигм похідних, оскільки виникає явище множинної словотвірної мотивації, “за якого мотивувальними для певного похідного виступають одночасно декілька твірних” [2:99]. Наприклад, якщо можна достеменно сказати, що твірним до слова *лютування* є *лютувати*, то визначити мотивувальне для лексем *лють* і *лютоці* (від *лютувати*, *лютіти* чи *лютити*?) щонайменше складно, якщо взагалі можливо і потрібно. Порівняймо ще: *слабкий*, *слабовитий*, *слабість*, *слабина* і можливі твірні *слабіти* (як стан і як становлення), *слабувати*, *слабнути*; *сліпець*, *сліпак* і *сліпувати*, *сліпнути*, *сліпити* тощо.

Буває, що семантика стану, становлення і каузованого становлення у різних поєднаннях виявлена у структурі одного слова на рівні семем або й відтінків того самого значення: *нервувати* “1. Те саме, що нервуватися” — “Бути в стані збудження, хвилювання, роздратування” (стан), “2. Приводити кого-небудь у стан нервового збудження, роздратування; прикро вражати чим-небудь” (каузоване становлення); *квасити* “**Квасити губи** — виявляти незадоволення” (стан), “2. *перен.*, *розм.*, *рідко.* Робити кого-небудь в’ялим, кислим, незадоволеним” (каузоване становлення); *кволіти* “2. *розм.* Те саме, що нездужати; хворіти, слабувати” (стан), “1. Ставати кволим (у 1–3 знач.), слабим” (становлення), *знемагати* “1. // Почувати себе хворим, слабим” (стан) “1. Втрачати силу, знесилюватися від чого-небудь виснажливого (мук, втоми, важкої праці і т.ін.)” (становлення) та ін.

Семантичний синкретизм дієслів на позначення внутрішнього стану виявляється ще більшою мірою у межах полісема, коли одне слово за своїми лексико-семантичними варіантами належить одночасно до кількох лексико-семантичних підгруп, що ускладнює диференціацію похідних, утворених на його базі. Наприклад, *хворіти*, *хворувати* “1. Бути хворим, страждати від якоїсь хвороби” (стан фізичного нездужання) і “2. *розм.* Глибоко проймається болем, хвилюватися за когось, щось, уболівати за ким-, чим-небудь” (стан, що передає смуток, тугу, пригнічений настрій), *кам’яніти* і *рідко каменіти* “2. *перен.* Ставати нерухомим, застиглим” (стан фізичного нездужання) і “3. *перен.* Ставати байдужим, нечулим” (стан, що передає нудьгу, байдужість); *смоктати* “6. *перев. безос.* Про відчуття тупого, ниючого болю в серці, шлунку і т.ін.” (стан фізичного болю) і “5. *перен.* Без-

¹ Тут і далі наведені слова і їх тлумачення, зафіксовані у “Словнику української мови” (в 11 т., К., 1970–1980).

перервно мучити, непокоїти, хвилювати (про почуття, думки, переживання і т.ін.)” (стан, що передає смуток, тугу, пригнічений настрій), *спати* “1. Перебувати у стані сну // Мати нормальний сон” (фізіологічний стан сну) і “2. *перен.* Бути бездіяльним, пасивним, млявим” (стан, що передає емоційно-психічну рівновагу, спокій); *тремтіти* “1. Трястися від холоду, страху, слабості, хвилювання тощо; дрижати (у 1 знач.)” (стан, що передає фізичне дрижання, тремтіння) і “3. *перен.* Відчувати страх, боязнь перед ким-, чим-небудь, боятися, побоюватися когось, чогось // *над чим.* Боятися втратити щось” (стан, що передає страх); *страждати* “2. *на що, чим.* Мати яку-небудь хворобу, недугу; хворіти” (стан фізичного нездужання) і “1. *від чого і без додатка.* Зазнавати сильного фізичного болю, мучитися від нього” (стан фізичного болю) та ін. “Проблема “словотвір і полісемія” — багатоаспектна, різнопланова, вона включає низку часткових проблем, які вимагають як теоретичного осмислення, так і інтерпретаційного розв’язання на рівні опису відповідних семантико-дериваційних явищ і процесів, опрацювання адекватних методик вивчення взаємодії лексичної деривації і багатозначності слова” [4:58]. У розрізі зв’язків і співвідношення словотвірних мотиваційних відношень і полісемії похідного слова виявилось дві тенденції — до відображення усіх лексико-семантичних значень стану твірного слова (які власне є об’єктом наших спостережень) і до відображення одиничних станових семем у семантичній структурі похідного. Ось приклади реалізації першого типу мотиваційних зв’язків, які суттєво переважають у досліджуваному матеріалі. Слова *кам’яніти*, рідко *каменіти* утворюють похідні, значення яких співвідносні з обома становими значеннями твірних, пор.: *закам’яніти* і рідше *закаменіти* “2. *перен.* Стати нерухомим, завмерти під впливої якого-небудь сильного враження, переживання і т.ін. 3. *перен.* Стати байдужим (про серце)”, *окам’яніти* і рідко *окаменіти* “2. *перен.* Стати нерухомим; завмерти, заціпеніти. 3. *перен.* Втратити здатність відчувати що-небудь, реагувати на що-небудь, виявляти які-небудь почуття”, *покам’яніти* і рідше *покаменіти* “Закам’яніти (про все або багато чого-небудь, всіх або багатьох)”, *скам’яніти*, рідше *скаменіти* “2. *перен.* Стати нерухомим, завмерти під впливом якого-небудь сильного враження, переживання і т.ін.; заціпеніти. 3. *перен.* Втратити здатність щось відчувати, виявляти якісь

почуття; стати байдужим, нечутливим, черствим”, *кам’яний* “2. *перен.* Цілком непорушний, застиглий // Без усякого виразу; байдужий. 3. *перен.* Який має твердий характер; бездушний, нечулий, черствий”. Полісем *нудити* значення “1. Викликати почуття нудьги. 2. *неперех., рідко.* Те саме, що нудитися” (*нудитися* “1. Відчувати нудьгу; перебувати в стані нудьги”) (стан, що передає розгубленість, нерішучість, нудьгу) і “3. *безос., перех.* Викликати нудоту (у 2 знач.). 5. *перех., заст.* Виснажувати, морити” (стан фізичного нездужання) і реалізує у похідних *нудота* “1. Те саме, що нудьга 1–3. 2. Неприємне, млосне відчуття у шлунку й горлі, після якого часто настає блювання”, *нудний* “1. Який викликає почуття нудьги (одноманітністю, непривабливістю вигляду і т.ін.). // Який не викликає інтересу. 2. Сповнений нудьги, туги; безрадісний. 3. Який спричинює неприємне, болісне відчуття; млосний, неспокійний. 4. Який викликає нудоту; нудотний”, *нудкий* “діал. Нудний”, *нудитися* “1. Відчувати нудьгу; перебувати в стані нудьги. 2. *рідко.* Відчувати нудоту (у 2 знач.)”, *знудити* “розм. 1. *перех.* Викликати нудьгу в когонебудь. // Довести до знемоги, дуже виснажити 2. *неперех., чим.* Відчути, що набридло, спротивило що-небудь”, *занудити* “1. *заст.* Нав’яяти на когонебудь нудьгу, тугу. 2. *безос.* Почати нудити (про фізіологічний стан)”, *перенудити* “*безос.* Перестати нудити”, *попонудити* “розм. 1. Знемагати від нудьги тривалий час. 2. *безос.* Нудити когонебудь тривалий час”; лише три похідні відображають мотиваційні зв’язки з твірним *нудити* тільки у психо-емоційному значенні — *нудливий* “*рідко.* Те саме, що нудний 1”, *понудити* “1. *перех.* Примусити нудитися когонебудь якийсь час. 2. *неперех.* Знемагати від нудьги якийсь час. 3. *перех.* Змучити нудьгою багатьох”, *пронудитися* “Нудитися (у 1 знач.) якийсь час”. Менш часто, як показав матеріал дослідження, “у віддієслівному словотворі девербативи фіксують асиметрію словотвірних співвідношень із базовими багатозначними дієсловами, при цьому вони лише частково відбивають полісемію твірних” [4:65]. Тобто похідні виникають на базі лише одного лексико-семантичного варіанта дієслова, що передає внутрішній стан. Наприклад, семемі багатозначного дієслова *сохнути* (рідше *схнути*) віднесені нами у три лексико-семантичні групи: “3. *перен.* Виснажуватися, худнути від переживань, тяжкої праці, хвороби і т.ін.” (стан, який пере-

дає зовнішній вигляд людини, зумовлений внутрішнім станом організму), “4. *перен.* Втрачати здатність рухатися, діяти (про частини тіла)” (стан фізичного нездужання), “3. // *за ким, розм.* Страждати від кохання до кого-небудь” (стан, що передає страждання, терпіння, муки). Похідні *висохнути, відсохнути, досохнути, засохнути, зсохнути, рідко ізсохнути, підсохнути, посохнути, присохнути, усохнути (всохнути)* стосуються лише першого із зазначених значень твірного і передають стан людини, пов’язаний із її поганим виглядом і втратою ваги. І тільки похідне *присохнути* в одному зі своїх значень (“3. *перен.* Відчуваючи симпатію, прив’язатися до кого-небудь, дуже полюбити когось”), актуалізує мотиваційні зв’язки з *сохнути* у третьому з наведених значень.

Коли йдеться про багатозначність слова, то варто наголосити, що “у звичайних умовах мовленнєвого спілкування значення, що виділяються, не повністю і безумовно відмежовані один від одного і замкнені у якомуньбудь “автономному” семантичному полі” [9:80]. Відповідно в межах лексико-семантичного варіанта відтінки значення перебувають між собою у ще тіснішому зв’язку, і їх дифузність є очевидною і беззаперечною. З іншого боку, як показує практика, інколи вони потрапляють у “силові” поля різних лексико-семантичних груп, що змушує дослідника порушити цілісність семми задля точнішої диференціації конститuentів цих груп, як-от: *цвісти* “3. *перен.* Бути в розквіті сил, молодості, вродливим (про людину). // Про вияв здоров’я на обличчі людини” (стан, що передає бадьорість, здоров’я, добре самопочуття істоти) і “3. // Про вияв радості, щастя, задоволення, заміряності на обличчі людини (в усмішці, очах і т. ін.)” (стан, що передає радість, емоційне піднесення); *спати* “1. Перебувати у стані сну. // Мати нормальний сон. // *із запереч. част.* не. Страждати безсонням; мати неміцний сон” (фізіологічний стан сну і свідомості у сні) і “1. // *перен.* Ложити мертвим; бути похованим де-небудь; покоїтися” (стан, що передає смерть, упокоєння істоти), *чахнути* “1. Втрачати сили, здоров’я, ставати чахлим (у 1 знач.)” (стан фізичного нездужання) і “1. // *перен.* Втрачати ясність думки, мислення” (негативний, хворобливий психічний стан) і под. Ще складніше, коли через недосконалість лексикографічних тлумачень чи то через неможливість їх здійснити по-іншому, пов’язану зі складною природою самих внутрішніх станів, які є взаємозалежними і взаємозумовленими,

в одній дефініції міститься відсилання як на фізичний (фізіологічний) стан, так і на емоційно-психічний: “у предикаті можуть бути так тісно об’єднані вказівки на психічну і фізичну реакцію людини, а фізична реакція виявляється настільки комплексною, що виникають лексикографічні труднощі, пов’язані з вибором родового поняття” [1:222]. Наприклад, *мліти* “2. Знемагати від болю, глибоких переживань” (стан фізичного болю і стан, що передає смуток, тугу, пригнічений настрій), *боліти* 2 “Відчувати біль, переживати горе; страждати, мучитися” (стан фізичного болю, стан, що передає смуток, тугу, пригнічений настрій і стан, що передає страждання, терпіння, муки) і под. “Багато слів (взятих в одних і тих самих значеннях) є одночасно членами не однієї, а декількох лексико-семантичних парадигм, тобто входять у різноманітні ряди, у яких слова протиставлені один одному за якоюсь визначеною семантичною ознакою” [9:108]. До цього явища можна ставитись по-різному: сприйняти як доказ лінійності мови, її внутрішньої “спаяності” і системності або шукати альтернативні способи тлумачення, усуваючи неточності лексикографів, диференціювати одне синкретичне значення на два чи більше самостійних значень чи просто виділяти окремі відтінки семантики — підзначення. Одним зі способів здійснити таку диференціацію є словотвірний, який виходить з того, що “здатність слова вступати в різні лексико-семантичні парадигми (а відповідно в синтагматичні сполучення з іншими словами), відповідає і дериваційному розгалуженню цього слова, тобто здатності різноманітних його значень вступати у різноманітні словотвірні ряди” [9:199]. Простежимо це на прикладі багатозначного дієслова *мліти* і континууму похідних від нього. Тут теж намітилися дві взаємопротилежні тенденції: частина дериватів окремим значенням чи його відтінком послідовно розрізняє фізичну (фізіологічну) й емоційно-психічну станову семантику мотиватора, а частина — виявляє такий самий синкретизм, як і твірне. Порівняймо: *замліти* “2. Ставати нерухомим, завмирати від якого-небудь глибокого, сильного почуття. 4. *тільки док., рідко.* Почати мліти від глибоких переживань”, *зомліти* “2. // Нити, завмирати (про серце, душу)”, *обімліти*, рідко *обомліти* “*розм.* 1. Слабнути до втрати свідомості під впливом якого-небудь сильного почуття // Завмирати на якусь мить від чого-небудь несподіваного (переляку, здивування і т.ін.). **Серце обімліває (обімліло)** — хтось хвилюється (від захоплення, три-

воги, переляку і т.ін.)”, *перемліти* “1. Змучитися, знемогти від тривоги, страху, горя і т. ін. **Перемліти душею (серцем)** — змучитися від тривоги, страху, горя і т.ін.”, *помліти* “**Душею помліти** — зазнати душевного болю, глибоких переживань”, *умлівати* “1. // Страждати від кохання. **Умлівати (умліти) серцем (душею)** — дуже переживати, хвилюватися з якогось приводу” (derivати передають тільки емоційно-психічний внутрішній стан); *мління* “Дія за знач. мліти”, *зомліти*, рідко *зімліти* “2. Втрачати на деякий час здатність рухатися від сильного переживання, перетомі, болю і т. ін.; завмирати, ціпеніти” *розімліти* “1. // Знемагати, знесилюватися від душевного або фізичного перенапруження, спеки, тепла і т.ін. (про людей)”, *помліти* “розм. 4. Мліти якийсь час”, *умліти (вмліти)* “1. Знемагати від якого-небудь сильного переживання, враження, відчуття великої втоми і т.ін.” (значення фізичного (фізіологічного) й емоційно-психічного стану представлені у похідних синкретично). Схожі мотиваційні зв’язки відображені і у дієслові *боліти* 2 та його похідних, щоправда, тут тенденція до розрізнення переважає. Отже, словотвірний критерій у подібних випадках наводить на ду-

мку, що такого типу дієслова і їх семми варто об’єднувати в окрему лексико-семантичну групу, яка була б перехідною між дієслівною семантикою фізичного (фізіологічного) та емоційно-психологічного стану, відображала синкретизм її конститuentів і дозволила адекватно відтворити континуум усіх похідних у межах словотвірних парадигм твірних.

Таким чином, словотвір і семантика тісно взаємопов’язані: синкретизм значень твірних завжди впливає на семантичну структуру похідних, що виявляється у складності встановити мотивувальне (для віддієслівних похідних, що пов’язані дериваційними зв’язками зі спільнокореневими словами з більш-менш однотипною формальною структурою), простежити розмежування дериватів, що мотивовані різними лексико-семантичними варіантами бази або й відтінками того самого твірного, якщо таке розмежування узагалі піддається встановленню. Акт словотворення, маючи певні внутрішні закономірності свого здійснення, базується на свободі і можливості вибору мотиваційної ознаки, а не на повному поглинанні, тому характер лексичної семантики твірного, її ідіоматичність чи неідіоматичність відіграють тут ключову роль.

Література

1. Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения / Н. Д. Арутюнова // Аспекты семантических исследований. — М. : Наука, 1980. — С. 156–249.
2. Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Український словотвір у термінах. Словник-довідник / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. — Тернопіль : Джура, 2007. — 260 с.
3. Васильев Л. М. Семантика русского глагола : Учеб. пособие для слушателей фак. повышения квалификации / Л. М. Васильев. — М. : Высшая школа, 1981. — 184 с.
4. Ґрещук В. Студії з українського мовознавства : Вибрані праці / Василь Ґрещук / Упоряд. Р. Бачкур. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. — 520 с.
5. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Кавера Наталія Вікторівна. — К., 2007. — 206 с.
6. Кильдибекова А. Т. Глаголы действия в современном русском языке : опыт функционально-семантического анализа / А. Т. Кильдибекова. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1985. — 160 с.
7. Леута О. І. Синтаксичні структури з дієсловами стану / О. І. Леута // Мовознавство. — 1988. — № 10. — С. 54–60.
8. Тишківська Н. Я. Словотворчий потенціал дієслів почуття / Н. Я. Тишківська // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія.— Івано-Франківськ : Плай, 1995. — Вип. 1. — С. 82–87.
9. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. Изд. 2-е, стереотипное / Д. Н. Шмелев. — М. : КомКнига, 2006. — 280 с.